

Eruditio, virtus et constantia

Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére

I. KÖTET

A Mikes-kutatás kérdéseihez, II.

Műfaj- és tárgytörténet

A *Törökországi levelek* műfajáról lényegében kialakult az egyetértés az utóbbi évtizedekben, s ma már senki nem vitatja, hogy olyan fiktív levélgyűjteményről van szó, melynek fő rendező elve a levelek kronológiája. Ez a meghatározás azonban részben elfedi a levelek tartalmi és formai komplexitását, s Barta János már az 1960-as években felhívta a figyelmet a gyűjteménynek a regény műfaj felé mutató vonásaira.¹ Kibédi Varga Áron tovább ment ebbe az irányba, amikor úgy vélte, hogy a leveleket átfogó „mitikus struktúra”, a fiktív néne alakjának megteremtése „a nagy modern regényekhez kapcsolja” a gyűjteményt, s Mikes „a levél műfaja mögé rejtette igazi műfaját”, a regényt.² Ehhez a felfogáshoz csatlakozott Cinzia Franchi, a *Leveleskönyv* olasz fordítója, aki szerint a kétségtelenül írói nézőpont, a követett motívumok folyamatossága a regényesség elemeit képviseli a levél műfajon belül, s a mű „a magyar regény kiindulópontjára” nevezhető.³

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a levélregény a nemzetközi szakirodalomban egyre inkább elfogadott, tág meghatározás szerint olyan részben vagy teljesen fiktív prózában írt közléssorozat, melyben a levelek az elbeszélés közvetítő eszközeként szolgálnak, vagy jelentős szerepet játszanak a cselekmény alakulásában.⁴ A francia levélregény, melynek korai példáit elvben Mikes is ismerhette, rendkívül összetett, számos típusra és altípusra tagolható forma, több rokon és érintkező műfajjal, nehezen besorolható határesetekkel. Gyökerei az újabb kutatások szerint 14–17. századi európai előzményekre nyúlnak vissza;⁵ ezek között több olyan mű található, mely jelzi az első levélregények szoros kapcsolatát a Mikes is ösztönző levélmintakönyvekkel

¹ BARTA János, *Mikes Kelemen*, in Uő, *Költők és írók. Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1966, 7–42; vö. továbbá HOPP Lajos, *A Törökországi levelek műfaji problémái*, Az MTA I. Osztályának Közleményei, 1960, 129–152; MIKES Kelemen *Összes művei*, I–VI, szerk., s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966–1988 (a továbbiakban: MÖM I–VI). A kritikai kiadást megelőző szakirodalmat Hopp Lajos feldolgozta a tárgyi jegyzetekben, ezért azt a továbbiakban csak kivételesen idézem. – Köszönöm Bitskey Istvánnak, Szathmári Istvánnak és Szörényi Lászlónak a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseit. Teljes terjedelemben a tanulmány az Irodalomtörténeti Közlemények 2010-es évfolyamában jelent meg (291–314).

² KIBÉDI VARGA Áron, *Mikes mítoszai*, in *Az embernek próbája. Emlékkönyv*, Amszterdam, Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1976, 31–35.

³ Cinzia FRANCHI, *Európai utas, Erdély szerelmese*, in *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, munkatársak JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007, 579–588 (itt: 588).

⁴ KALÓ Krisztina, *Romans épistolaires de langue française depuis la fin du 19e siècle. Approches historique et formelle (Francia levélregények a 19. század végétől napjainkig)*. Doktori (PhD) értekezés tézisei, Debreceni Egyetem, 2005, 6–9.

⁵ Krisztina KALÓ, *Interférences littéraires européennes à la naissance du roman épistolaire français*, in *Concordia discors vs. discorsia concors*, ed. by Gina MĂCIUCĂ, Suceava, Ștefan cel Mare University Press, 2009, 47–55.

és gáláns levélgyűjteményekkel.⁶ Tisztázásra vár, hogy Mikes műfajválasztását az utóbbiakon kívül valóban motiválták-e a francia levélregény előzményei és korai példái, s műve – ha fenntartásokkal is, de – besorolható-e ennek a műfaji hagyománynak a környezetébe. Elvégzendő feladat a fiktív levélgyűjtemény korabeli európai műfaji kontextusának feltárása, s hiányzik a módszeres összevetés a francia levélgyűjtemények és levelezés-kézikönyvek anyagával.

Az újabb kutatások hívták fel a figyelmet a levél műfaj egyik megkülönböztető sajátosságára, a félig feltárás és félig eltakarás módszerére, a hiteles láttatás igényének és a láttatás szubjektivitásának kettősségére.⁷ Bitskey István megfigyelése szerint a *Leveleskönyv* jellemző vonása a „líraiság”, a személyesség, azaz a szubjektum, az írói egyéniség érzelmi állapotának tudatos megmutatása.⁸ A gyűjtemény e felfogás szerint lényegében Mikes „lírai önéletrajza”, melynek sajátos hangulati egysége van, s amely magában foglalja az emigráció érzelmi életének történetét. Fontos lenne megvizsgálni, milyen egyéni eszközökkel hozta létre Mikes a saját önarcképét („image de soi”) a levelekben, hogyan formálta meg a fiktív címzett alakját, milyen módon konstruálta meg újra és újra az elbeszélés tárgyát, s van-e változás mindezekben az évtizedek során. Feltárára várnak a levelekben alkalmazott fiktív dialógus, azaz a látszólagos kölcsönösség megalkotásának technikái, továbbá az, miként kezelte Mikes a múltat, a jelent és a jövőt, s hogyan módosult a viszonyulása ezekhez. Ugyanakkor továbbra sem hagyhatók figyelmen kívül a levélgyűjtemény kapcsolódási pontjai a napló, az emlékirat és az esszé műfajával, mivel e szövegtípusok határai tartalmi és formai jegyek tekintetében – ugyanúgy, mint Mikesnél – történetileg is gyakran elmosódnak.⁹

⁶ Így pl. Gabriel de GUILLERAGUES, *Lettres portugaises*, Paris, chez Claude Barbin, 1669; vö. Uő, *Lettres portugaises traduites en français*, IV, in *Lettres portugaises, Lettres d'une Péruvienne et autres romans d'amour par lettres*, éd. par Bernard BRAY et Isabelle LANDY-HOUILLON, Paris, Garnier-Flammarion, 1983; Gerhard SAUDER, *Briefroman*, in *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, I, hrsg. von Klaus WEIMAR, Berlin–New York, de Gruyter, 1997, 255–257; ZOLNAI Béla, *Mikes és a francia szellemi élet*, Egyetemes Filológiai Közlöny, 1921, 39–43, 90–104; 1922, 25–32.

⁷ BENE Sándor, *Eljutni Zágomba*, Holmi, 2007, 531–571 (itt: 538).

⁸ BITSKEY István, *Mikes Kelemen és a magyar emlékiratok*, in *Irodalom, történelem, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, Ethnica, 1992, 67–70.

⁹ KIRÁLY György, *Mikes Kelemen levélformája*, Irodalomtörténet, 1913, 260–271. Veress Dániel hívta fel a figyelmet Mikes önálló mini-esszéjére a *Keresztényi gondolatok* c. fordításának függelékében: VERESS Dániel, *A szöbördásról. Irodalmi adalék Rodostó lélektanához*, in Uő, *Mikes és a szülőföld. Tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 1976, 85–103. Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel Szilasi László hipotézise, mely szerint a modernitás új típusú szubjektívizmusának, új személyiségseményének megjelenése miatt a magyar nyelvű regény története Bethlen Miklóssal, sőt talán már 17. századi emlékiratíró társainak szövegeivel elkezdődik. SZILASI László, *Argumenta mortis. (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1997, 217–234 (itt: 234). A levél műfajhoz vö. W. G. MÜLLER, *Brief*, in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von Gert UEDING, Bd. 2, Tübingen, Niemeyer, 1994, 60–76; *Der Brief in der österreichischen und ungarischen Literatur*, hrsg. von András F. BALOGH – Helga MITTERBAUER, Bp., ELTE Germanisztisches Institut, 2005. Francia nyelvterületen száz évvel azután, hogy Gustave Lanson pseudo-műfajnak minősítette és lényegében kizárta az irodalom köréből a levelezéseket, a levél új módszereket alkalmazó, önálló kutatási területté vált az 1990-es években. Az irodalomtörténészek mellett módszeresen foglalkoznak vele a kommunikációelmélet, a retorika-, mentalitás- és társadalomtörténet, a pszichológia és a pszichoanalízis képviselői; Association Interdisciplinaire de Recherche sur l'Épistolaire néven tudományos társaság létesült, s forráskiadások, monográfiák, tanulmánykötetek, tematikus folyóiratszámok, konferenciák és egyetemi szemináriumok sora jelzi a megerősödött érdeklődést. Lásd pl. Edme BOURSALUT, *Treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier*, édition préfacée, établie et annotée par Bernard BRAY, Paris, Desjonquères, 1994; *Voltaire et sa «grande amie». Correspondance complète de Voltaire et de Mme Bentinck (1740–*

A műfaji problematikában nem téveszthető szem elől, hogy Mikes önálló fordításai széles műfaji skálán helyezkednek el, s a szépprózai átdolgozások mellett megtalálhatók köztük az erkölcsevelő értekező prózához, az elmélkedő didaktikus kegyességi prózához és a klasszikus történeti értekező prózához tartozó művek.¹⁰ Külön vizsgálatot igényel, hogy a lefordított művek műfaji sajátosságai hogyan, milyen áttételekkel szűrődtek be a *Leveleskönyv*be, s Mikes megnyílen törekedett ezek integrációjára.

A tárgy-történeti kutatásoknak adhatnak feladatot a *Leveleskönyv* azon elbeszélései, melyek forrásait mindeddig nem sikerült azonosítani. Az antik, középkori és humanista eredetű elbeszélő témák, motívumok többségének eredetét már tisztázta a kutatás,¹¹ de így is maradt mintegy húsz történet, melyek forrása ismeretlen vagy bizonytalan. Arra sincs kielégítő magyarázat, hogy miért adott elő Mikes néhány történetet kétszer is, különböző részletességgel. Így például az antik történeti tárgyú elbeszélések közül kiderítetlen a forrása a koronáját először fiának átadó, majd mégis visszavenni akaró római császár történetének (54. levél).¹² Ismeretlen a közvetlen forrása a Korach-féle lázadás bibliai szövegéhez fűződő agának, mely szerint Áron először elveszi egy szegény özvegyasszony juhának gyapját, végül az egész juhok eltulajdonítja (90. levél).¹³ Ugyanez a helyzet a középkori Pilátus-mondák azon részletével, mely szerint Pilátus kétszer Krisztus varrás nélkül való köntösében jelenik meg az őt megbüntetni akaró római császár előtt, aki mindkét alkalommal büntetlenül elbocsátja, harmadszor azonban – mivel most más köntöst vett fel – száműzetésbe küldi (95. levél).¹⁴

Az egyházi vonatkozású elbeszélések közül nem ismerjük a közvetlen forrását a tengeren a hajó után futó szent remete és az őt helyes imádságra tanítani akaró püspök (206. levél),¹⁵ vala-

1778), éd. par Frédéric DELOFFRE et Jacques CORMIER, Oxford, Voltaire Foundation, 2003; Bernard BRAY, *La louange, exigence de civilité et pratique épistolaire au XVIIe siècle, XVIIIe siècle*, 1990, No. 167, 135–153; *Expériences limitées de l'épistolaire: Lettres d'exil, d'enfermement, de folie*, éd. par André MAGNAN, Paris, Honoré Champion, 1993; Revue d'Histoire Littéraire de la France: Images de Madame de Sévigné, 1996, No. 3 (tematikus szám); Benoît MELANÇON, Sevigne@Internet. *Remarques sur le courrier électronique et la lettre*, Montréal, Fides, 1996; *Art de la lettre, art de la conversation à l'époque classique en France*, sous la direction de Bernard BRAY et Christoph STROSETZKI, Paris, Klincksieck, 1995; Luc VAILLANCOURT, *La lettre familière au XVIe siècle. Rhétorique humaniste de l'épistolaire*, Paris, Honoré Champion, 2003; Bernard BRAY, *Épistoliers de l'âge classique. L'art de la correspondance chez Madame de Sévigné et quelques prédécesseurs, contemporains et héritiers*, Études revues, réunies et présentées avec la collaboration de Odile RICHARD-PAUCHET, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 2007.

¹⁰ VÖRÖS Imre, *Mikes Kelemen, a fordító*, in *Irodalom, történelem, folklór...*, i. m., 71–76; HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2002 (Historia Litteraria, 12).

¹¹ Vö. pl. KIRÁLY György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1909, 257–277, 334–345; HOPP, *A fordító...*, i. m., 32 (70. jegyzet). A *Leveleskönyv* elbeszélő témáinak és motívumainak tárgyalásánál a kritikai kiadásban Hopp Lajos nem idézi György Lajos kézikönyvét, amely a Mikesnél előforduló témák és motívumok egy részének számos további hazai és külföldi előfordulását sorolja fel. GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp., Studium, 1934.

¹² MÖM I, 532. A továbbiakhoz vö. HOPP, *A fordító...*, i. m., 70–71.

¹³ MÖM I, 632–633.

¹⁴ MÖM I, 640.

¹⁵ MÖM I, 796. Az elbeszélés különféle változatai egyaránt ismertek a zsidó, a keresztény és a mohamedán hagyományban; a keresztény változatok többnyire Szent Ambrus püspök alakjához kapcsolódnak. Vö. Tamar ALEXANDER-FRIZER, *The Pious Sinner*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1991, 62–63; Uő, *The Heart is a Mirror. The Sephardic Folktales*, Detroit (MI), Wayne State University Press, 2008, 439. Magyarországi előfordulásaihoz vö. pl. KATONA Lajos, *Temesvári Pelbárt példái. Székefoglaló értekezés*, Bp., MTA, 1902, 76–77, nr. 315; VÖRÖSMARTY Mihály, *A szent ember*, in Uő, *Összes művei*, 3, *Kisebbségi költemények (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962, 119–124, 438–450; *Képviselőházi napló*, 1906–1908, XV. k., 240 (Nagy György felszólalása a 264. országos ülésen 1908. jan. 24-én).

mint a Konstantinápolyba menő szent pápa és a lovát neki adó asszony történetének (57. és 204. levél).¹⁶ Ugyancsak bizonytalan a közvetlen forrása Angilbert és Berta számos feldolgozásban közkezen forgó, nemzetközileg elterjedt históriájának (103. és 200. levél).¹⁷ A föltehetően novel-lai eredetű, ismeretlen forrású elbeszélések közé tartozik a féltékeny férj által színleléssel próbára tett asszony (66. levél),¹⁸ a vadaskertjében véletlenül egy szarvast megölő szolgán véres bosszút álló olasz úr (94. levél),¹⁹ valamint az erdőben, álmában megtámadott kisasszony és három szere-tőjének (94. levél)²⁰ története. Ismeretlen az eredete az V. Károly spanyol király brüsszeli vendég-ségében előkelő ülőhelyért versengő két asszony közti igazságtévés (94. levél) és a görögkeleti paptól furfangos módon borhoz jutó német katonák históriájának (146. levél).²¹

Négy, ismeretlen forrásból merített elbeszélés francia eredetre utal. Az elsőben egy francia városi bíró íródeákjának illetlenség miatt elbocsátott menyasszonyát egyre előkelőbb férfiak ves-zik feleségül, s aki végül Casimirus lengyel királynak lesz titkos felesége (55. levél).²² A második-ban egy tengeri tolvajok által elrabolt francia ifjút férfiruhába öltözött jegyese szabadít meg a török fogságból (77. levél).²³ A harmadikban egy francia úr éppen eltemetett feleségét várja va-csorára (100. levél),²⁴ míg a negyedikben a spanyol követnek szánt drága, de haszon nélkül való ajándékként saját kápolnájának odaadását javasolják a francia királynak (118. levél).²⁵ Ugyancsak ismeretlen, illetve bizonytalan két, történeti eseményhez kapcsolódó elbeszélés közvetlen forrá-sa: a Szulimán szultán által megöletett Ibrahim nagyvezér históriájáé (97. levél) és a várnai csata kimenetelét eldöntő szentelt ostyá legendájáé (203. levél).²⁶

Az ismeretlen forrásból merített elbeszélések egyik része nagyon speciális jellegű, s szélesebb körű európai elterjedésük és hosszabb hagyományozódásuk nem kimutatható. Másfelől több nemzetközi vándortéma található közöttük, ezért érdemes lesz bevonni a vizsgálatba a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás vonatkozó eredményeit. A források azonosítása révén tovább bővíülhet Mikes olvasmányainak köre, s megismerhetővé válhat a szövegek eredeti kontextusa. Ez új oldalról világíthatja meg Mikes adaptációs módszerét, fordítói és levélszerkesztői invenció-ját, aktuális erkölcsi, világnézeti mondanivalóját.

Személyiség- és eszmetörténet

Az alapvető nehézséget itt az okozza, hogy csak kevés közvetlen és megbízható forrás áll rendelkezésre Mikes életéről. Míg az életpálya első feléről készült monográfia az elsődleges ada-tok hiánya miatt jelentős részben közvetett forrásokra épül,²⁷ az életpálya rodostói szakasza mód-szeresen feldolgozatlan. Veress Dánielnek a Mikes-szakerődalom figyelembevételével készült, 1972-ben kiadott életrajzi kísérlete és kalauza a *Leveleskönyvhöz* az elsők között hasznosította a

¹⁶ MÖM I, 540.

¹⁷ MÖM I, 786–788. A forrás a *Le Spectateur* vagy Bayle.

¹⁸ MÖM I, 572.

¹⁹ MÖM I, 638.

²⁰ MÖM I, 639.

²¹ MÖM I, 639, 715.

²² MÖM I, 534.

²³ MÖM I, 600.

²⁴ MÖM I, 657.

²⁵ MÖM I, 685.

²⁶ MÖM I, 649–650, 791–792. A forrás Guillet vagy Ricaut.

²⁷ HOPP Lajos, *Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2000 (Historia Litteraria, 7).

kritikai kiadás addig megjelent köteteit.²⁸ Ebben a családi, történeti, társadalmi, lélektani és más összetevők figyelembevételével átfogó kép megalkotására törekedett, a franciaországi ösztönzések mellett meggyőzően hangsúlyozta a szülőföld és a lengyelországi tartózkodás hatását, s folytatta az „apolitikus Mikes” hamis képének lebontását. A történeti adatokra épülő, hiteles és teljes pályakép azonban továbbra is várta magára, amely pedig egyaránt nélkülözhetetlen Mikes intellektuális fejlődésének megértéséhez és a részletes személyiségrajz elkészítéséhez.

Nem tudjuk pontosan, hol, mikor, hogyan és kitől tanult meg Mikes franciául, s ki volt az a francia tanító, akit Rákóczi Párizsban tartott apródjai számára.²⁹ Nyitott kérdés, volt-e szerepe, s ha igen, milyen, a naplóíró Szathmári Király Ádám 1717-es távozásának az emigrációból a *Leveleskönyv* elkezdésében. Kovács Sándor Iván erre vonatkozó feltételezése, mely szerint Mikesben Szathmári Király távozása „szabadította fel” a levélíró,³⁰ további vizsgálatot igényel. A kutatást eddig alig foglalkoztatta a kérdés, hogy Mikes napi gondok, alkotáslélektani összetevők vagy más okok miatt fordult a levelektől fokozatosan a fordítások felé.

Szigeti József már 1971-ben felhívta a figyelmet Mikes egyéniségének, gondolatrendszerének ellentmondásaira, így például a szerénység ruhájában jelentkező erős öntudatára, gondviselés-felfogásának és istenhitének változására, a reális és irreális gondolkodás egymás mellett élésére, a teológiai determinizmus mellett a racionális magyarázat igényének folyamatos jelenlétére.³¹ Utalt arra, hogy ez az ellentmondásos egyéniség és világlátás tükröződik az életműben, többek között a műfajválasztás kérdéseiben. Felhívta a figyelmet arra is, hogy Mikes társadalmi, vallási, erkölcsi és irodalmi nézetei modernebbek Rákócziénál és Bethlen Miklósénál, s fatalizmusa nem egyszerűen lemondás a tevékenységről, hanem ésszerű belenyugvás a már bekövetkezett eseményekbe. Hangsúlyozta azt is, hogy Mikes álláspontja a felkelés megítélésében több ponton eltér Rákócziétól, nem volt kritikátlan a fejedelemmel szemben, s megőrizte belső függetlenségét. Mindezek tudatában Hopp Lajos joggal emelte ki összefoglaló tanulmányában, hogy Mikes gondolkodásmódjának, társadalmi eszmélkedésének változása, „a változás mibenléte, a bonyolult és kevésbé vizsgált ideológiai fejlődési folyamat nyomon kísérése még tüzetes elemző munkát kíván, s a világnézeti összkép kialakítása az írói életművön belüli összefüggések mélyebb föltárását és összehasonlító mérlegelését igényli.”³²

Ugyanebbe az irányba mutat a megfigyelés, mely szerint Mikes irodalmi és erkölcsi szemlélete a *Leveleskönyv*ben jóval modernebb, mint fordításaiiban,³³ s hogy az ún. „rodostói janzenizmus” nem kezelhető többé egységes képződményként.³⁴ Részletes elemzést igényel az epikai diskurzus keretébe illesztett morális reflexiók rendszere a levelekben, s feltárára vár Mikes kapcsolata a francia moralista hagyománnyal és aforisztikával. Nem ismerjük pontosan erkölcsiségének forrásait és összetevőit,³⁵ a gondviselési hit és a cselekvő emberi akarat viszonyának változását.

²⁸ VERESS Dániel, *A rodostói csillagnéző. Kalauz Mikes Leveleskönyvéhez*, Kolozsvár, Dacia, 1972; vö. továbbá Uő, *Mikes és a szülőföld...*, i. m.

²⁹ ZOLNAI, *Mikes és a francia szellemi élet...*, i. m., 42.

³⁰ Vö. Kovács Sándor Iván recenzióját HOPP, *Mikes Kelemen. Életút...*, i. m. c. monográfiájáról: *Irodalomismeret*, 2003, 2. sz., 72–75.

³¹ SZIGETI József, *A Mikes kutatások új útjai és módszerei*, *Filológiai Közöny*, 1971, 1–2. sz., 84–102.

³² *Mikes Kelemen művei*, vál., szöveggond., jegyz., utószó HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1978, az Utószó: 705–842 (itt: 800).

³³ MÖM IV, 745.

³⁴ TORDAI Zádor, *A rodostói janzenizmus*, in *Filozófiai tanulmányok*, írták BALÁZS Sándor és mások, Bukarest, Tudományos Kiadó, 1957, 239–256.

³⁵ Vö. KILIÁN István, *Mikes vallásossága a levelek tükrében*, in *Irodalom, történelem, folklór...*, i. m., 77–82; Uő, *Mikes Kelemen bite és erkölcsisége*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 1991, 1. sz., 77–84.

Az utóbbi kérdések már átvezetnek a szorosabb értelemben vett eszmetörténeti problémákhoz. Ezek közül a rodostói könyvtárat említtem elsőként, amely, Zolnai Béla rekonstrukciós kísérlete óta, meghatározó helyet foglal el a filológiai és eszmetörténeti kutatásokban, mivel összeköti az emigráció franciaországi és törökországi szakaszát, s közös forrásként szolgál Rákóczi és Mikes irodalmi munkásságának, eszmevilágának vizsgálatához.³⁶ Időközben bizonyosságot nyert, hogy olyan művek is megvoltak Rodostóban, amelyek az 1736-os könyvjegyzékben nem találhatók.³⁷ Hopp Lajos 1986-ban sürgette a rodostói könyvanyag funkcionális, kritikai vizsgálatát, ami Rákóczi vonatkozásában Köpeczi Béla 1991-es monográfiájával jórészt megvalósult.³⁸ Külön kérdéskört alkot az 1717 után Rodostóba jutott könyvek, a lehetséges könyvküldők és kölcsönzők problémája.³⁹ *A fordító Mikes Kelemen* című, posztumusz Hopp-monográfiából sem kapunk választ a kérdésre, „hogyan juthatott azokhoz a francia könyvekhez Mikes, amelyek nem voltak meg a fejedelem könyvtárában, illetve még nem jelentek meg franciaországi tartózkodása idején”.⁴⁰ Erre nézve épp a legújabb kutatások szolgálnak bizonyos támpontokkal.

Ma már tudjuk, bár még nem minden kutató számol azzal, hogy a rodostói könyvlista nem az elvitt, hanem a helyükön maradt könyvek jegyzékét tartalmazza.⁴¹ Zolnai rekonstrukciója óta kerültek ugyan elő bizonyíthatóan vagy nagy valószínűséggel rodostói eredetű könyvek, a könyvtár sorsáról azonban semmi biztosat nem derített ki a kutatás, s arra sincs támpontunk, hogy Mikes halála után hova juthatott ez a könyvanyag.⁴² A konstantinápolyi Galata, Pera, továbbá Grosbois és Magyarország sem zárható ki a lehetőségek közül; Galatában a lazaristák és a jezsuiták rendháza egyaránt számba jöhet. Amikor Hopp Lajos 1971-ben Isztambulban járt, az ayazpasai jezsuita rendházban nem sokkal odaérkezése előtt hunyt el Vendel János, magyar származású jezsuita, akinek volt magyar nyelvű hagyatéka, ehhez azonban nem sikerült hozzájutnia.⁴³ Ugyanő átvizsgálta Kultsár István megmaradt hagyatékának hozzáférhető részét a komáromi (Szlovákia) Városi Könyvtárban, de nem talált rodostói eredetű könyveket.⁴⁴ A kritikai kiadás első kötetében jelezte, hogy a „rodostói relikviák” föltárása még nem fejeződött be, az említett monográfiában pedig megismételte: a rodostói magyarok hagyatékának „[c]gyes darabjai bizonyára könyvtáraink régi gyűjteményében lappanganak”.⁴⁵ Véleményem szerint érdemes lenne újabb kísérletet tenni a rodostói jegyzéken feltüntetett művek Mikes által is használt példányainak megtalálására. A jegyzék Zolnai Béla által fel nem ismert tételei közül is nagy valószínűséggel további címeket lehet azonosítani.

³⁶ ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1926 (Klny. Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából).

³⁷ KÖPECZI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtárai*, Erdélyi Tükör, 1991, december, 3. sz., 16–17 (itt: 17).

³⁸ HOPP Lajos, *Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából*, Magyar Könyvszemle, 1986, 283–294 (itt: 293); KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., Akadémiai, 1991, 467–569.

³⁹ HOPP, *Mikes-fordítások...*, i. m., 290.

⁴⁰ Vö. Penke Olga recenzióját HOPP, *A fordító...*, i. m. c. monográfiájáról: Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 608–610 (itt: 610).

⁴¹ Vö. Hopp Lajos recenzióját KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi*, i. m. c. monográfiájáról: Magyar Könyvszemle, 1995, 336–343.

⁴² HOPP, *Mikes-fordítások...*, i. m., 288.

⁴³ HOPP, *A fordító...*, i. m., 416. A tanulmányútról készített hivatalos beszámolója szerint Hopp Lajosnak nem volt lehetősége levéltári, könyvtári kutatásra. A beszámoló lelőhelye: MTA Irodalomtudományi Intézet, Illyés Gyula Archivum és Tudományos Műhely (a továbbiakban MTA ITI IGYA).

⁴⁴ Ld. a 41. jegyzetet!

⁴⁵ MÖM I, 393; HOPP, *A fordító...*, i. m., 15.

A kritikai kiadást megelőzően a kutatás kevés figyelmet fordított a *Leveleskönyv* török szóanyagának magyarázatára. Hopp Lajos feldolgozta ezt a szóanyagot a jegyzetekben, s Hazai György külön tanulmányt készített a levelek török vonatkozásairól.⁴⁶ Bizonyossá vált a korábbi feltételezés, hogy Mikes nem tudott törökül, s adatai nem az élő török nyelv ismeretéből, hanem közve-tett forrásokból származnak. A török eredetű szavak jelentős részét nem Törökországban hallotta, hanem anyanyelvének elemeiként vitte magával. Ezeknél jóval kisebb a helyszínen megismert és a franciás írásmód tanúsága szerint francia forrásokból átvett török szavak száma.

Ugyanakkor nem történt meg a kimutatható török nyelvjárási vonatkozások értékelése, s keveset foglalkoztak a *Leveleskönyv* török történeti utalásaival.⁴⁷ Hiányzik Mikes török kapcsolatainak megnyugtató tisztázása, a történeti szálak kibogozása és a törökországi életút állomásainak felmérése, szoros összefüggésben a törökországi kuruc emigráció történetének részletes megrajzolásával. Ehhez elengedhetetlen lesz a Mikessel kapcsolatos, általa írt és személyéhez fűződő török oklevelek kiadása, elemzése.⁴⁸

Az eszmetörténeti és a filológiai kutatások együttes erőfeszítésétől remélhető az olyan kérdések megoldása, mint például a *Keresztényi gondolatok* (1747) című fordítás kéziratának végén található autográf bejegyzésekben említett személyek azonosítása.⁴⁹ Az 1747–1748-ból, 1751-ből és 1758-ból származó bejegyzésekben Mikes a katolikus hitre való rodostói áttéréseket rögzítette, az említett személyeket azonban nem ismerjük, kilétüket Hopp Lajos sem tudta meghatározni. Időnként újra és újra felmerül a *Leveleskönyv* eredeti címében P. E. monogram mögé rejtett személy kilétének a problémája, az eddigi javaslatok azonban csupán feltételezések.⁵⁰

Az irodalomtörténeti és irodalmi Mikes-hagyomány

A Mikes-életmű hagyományozódását két hatástörténeti tényező befolyásolta alapvetően. Az egyik a mintegy három évtizedes lappangást követő, megkésített felfedezés, ami azonban nem jelentette a teljes életmű birtokbavételét. A másik az a körülmény, hogy Mikes élete és műve a felfedezést követően szinte azonnal jelképpé vált,⁵¹ s ez a szerepe lényegében napjainkig folyamatos.

A hagyományozódás tisztázatlan kérdései közül első helyen áll a kéziratok Magyarországra kerülése. Ismeretes, hogy az egyik elképzelés szerint a *Leveleskönyv* kéziratát a Szelim nevű travniki basa szolgálatában álló „Mészáros nevezetű magyar hazánkfia” kapta Rodostóban Horváth Istvántól, s ő hozta haza és adta át Görög Demeternek. A másik, Toldy Ferencre visszanyúló elképzelés Tóth Ferenc franciaországi emigráns közvetítő szerepét feltételezi. A kritikai kiadás-

⁴⁶ Zolnai Béla lektori jelentése a kritikai kiadás I. kötetéről az MTA Irodalomtudományi Intézet Archivumában található. MÖM I, 372; Kelemen József 1960. nov. 30-i és 1962. szept. 19-i, továbbá Hazai György 1962. nov. 18-i és N. Kakuk Zsuzsa 1962. okt. 26-i lektori jelentései Hopp Lajos feldolgozatlan hagyatékában található: MTA ITI IGYA. Hazai György tanulmányának anyaga beépült a kritikai kiadásba, önállóan nem jelent meg.

⁴⁷ MÖM I, 393–397. Bastav Serif *Mikes Kelemen leveleinek török nyelvű anyaga* c., az 1990-es Mikes-konferencián tartott előadásának szövege nem található meg a konferenciakötetben. *Irodalom, történelem, folklór...*, i. m., 8.

⁴⁸ Seres István jelenleg forráskiadványt készít elő isztambuli levéltári kutatásainak ide vonatkozó eredményeiből.

⁴⁹ MÖM III, 1063, 560.29. jegyzet.

⁵⁰ KOVÁCS Sándor Iván, *Mikes Kelemen (1690–1761)*, Irodalomismeret, 1999, 3–4. sz., 39–51 (itt: 49–50); BENE, *Eljutni...*, i. m., 570, 80. jegyzet.

⁵¹ HOPP, *Utószó*, in *Mikes Kelemen művei*, i. m., 842.

ban Hopp Lajos az első koncepció mellett foglalt állást, s valószínűnek tartotta, hogy a fordítás-kéziratok többsége is Mészáros révén jutott haza.⁵² Növeli a bizonytalanságot, hogy mivel a tisztázatok egy részének nincs korábbi variánszsövege, nem bizonyos, hogy Mikes valamennyi kézirata hazakerült.⁵³ Legújabbban Tóth Ferenc foglalkozott a problémával, aki újonnan feltárt, de csupán közvetett adatok segítségével gyengíteni igyekezett az első változatot, mondván, az a kritikai kiadás kanonizáló hatásának köszönhetően gyökerezett meg a szakmai köztudatban.⁵⁴ A kérdést továbbra is nyitottnak kell tekintenünk.

Nem ismerjük pontosan a *Leveleskönyv*-kézirat Toldy Ferencről Bartakovics Béla egri érsekhez kerülésének módját,⁵⁵ s nyitott kérdés, hogy *A Keresztnek királyi útja* című fordítás autográf kézirata a beragasztott negyven rézmetszettel mikor és kinek az adományaként jutott a dési állami gimnázium könyvtárába.⁵⁶ Hopp Lajos körültekintően tisztázta a *Leveleskönyv* első kiadásának keletkezési körülményeit, keveset tudunk azonban a kiadás erdélyi visszhangjáról.⁵⁷ Ide tartoznak Aranka György nem minden részletében ismert Mikes-kutatásai, a misszilis levelek korai kiadásának elmaradása, valamint a kérdés, hogy ki lehetett az első, 1762. évi misszilis másolat készítője.⁵⁸ Hopp Lajos szerint nem zárható ki újabb Mikes-misszilis felbukkanásának lehetősége a Nemes és a Petki család levéltárában, s az ismeretlen misszilisekre vonatkozó további nyomok is ellenőrizendők.⁵⁹

Részletes értékelésre vár az első Mikes-kutatók, így mindenképp Aranka György, Toldy Ferenc és Abafi Lajos Mikes-képe.⁶⁰ A *Leveleskönyv* nyomtatott kiadásainak kihagyásai, szövegtorzulásai, betoldásai, félreértései és önkényes szövegalkításai, az elő- és utószavak ugyancsak megérnének egy összehasonlító vizsgálatot.

Sem az irodalomtörténeti, sem az irodalmi Mikes-hagyomány kritikai értékelése nem választható el a folyamattól, melynek során a 19. század első felében a romantikus szemlélet páros ikonná stilizálta Rákóczit és Mikest, s az alakjukban megtestesült függetlenségi felfogás irodalmi és politikai kultusza szorosan összefonódott egymással.⁶¹ Lévy József 1848. november 12-én megjelent, gyorsan népszerűvé vált Mikes-versében a 48-as idők szellemét és önmagát vetítette bele Mikes alakjába, s az öreg, magára maradt „tengerparti búsuló” egyoldalú képét rögzítette évtizedekre. Az önkényuralom idején a meg nem alkuvó ura mellett kitaró Mikes alakja politikai

⁵² MÖM I, 359–361; HOPP, *A fordító...*, i. m., 14.

⁵³ HOPP, *Mikes-fordítások...*, i. m., 289.

⁵⁴ TÓTH Ferenc, *Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat történetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004, 559–567.

⁵⁵ MÖM I, 366–368; HELLEBRANT Árpád, *Ipolyi Arnold levelei Toldy Ferenchez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1926, 76–87. Az 1867. okt. 21-i levélből kiténik, hogy Toldy felajánlotta könyvtárát vagy annak egy részét Bartakovics érseknek megvételre. E munkák között volt a *Törökországi levelek* kézirata. Vö. SEBESTYÉN Sándor, *Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi levelei Egerbe?*, Heves Megyei Népújság, 1971. febr. 4.

⁵⁶ MÖM III, 951.

⁵⁷ MÖM I, 802–803.

⁵⁸ MÖM I, 804.

⁵⁹ MÖM I, 809–810.

⁶⁰ Az Aranka-hagyaték új, módszeres feldolgozásához vö. *Aranka György gyűjteménye*, I, *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 249).

⁶¹ HOPP, *Utószó*, in *Mikes Kelemen művei*, i. m., 829–841; BENE, *Eljutni...*, i. m., 532–533; MAKAY Gusztáv, *Lévy József: Mikes*, in Uő, *„Édes hazám, fogadj szívedbe!...” Versértelmezések*, Bp., Szépirodalmi, 1959, 237–241.

jelképpé vált, majd a kiegyezés korában ez a jelkép kezdett kiüresedni. Ezt követően a Nyugatkör tagjainál vett új irányt az értelmezés: a nyelvész ekkor lesz az írás gyönyörűségét önmagáért élvező írók új szerepfelfogásának képviselője.

Ismeretes, hogy a *Leveleskönyv* első megjelenésétől kezdve fontos inspirációs forrásává vált az irodalomnak és a képzőművészetnek, s néhány évvel saját Mikes-drámájának⁶² megírása és bemutatása után Veress Dániel elkészítette az irodalmi és képzőművészeti Mikes-hagyomány első áttekintését.⁶³ Következtetése szerint, mellyel ma is egyetérthetünk, a Mikest színpadra állító szerzők nem tudták megragadni a Mikes-élmény drámai lényegét, a nagy Mikes-regény megírásra vár, s az alakja köré font novellák és elbeszélések sem tartoznak a magyar széppróza élvonalába. A levélutánzatok, költött novellisztikus levelek egy részében „[a] hangot néha sikerült eltalálni”, a legtöbbet és a leghatásosabban azonban a költők mondták ki Mikesről.⁶⁴ *Mikes a szépirodalomban* című, a hagyatékban található anyaggyűjtésének tanúsága szerint Hopp Lajos is tervezte a kérdés feldolgozását, ez azonban nem készült el.⁶⁵ Veress Dániel áttekintése óta több új Mikes-regény, vers és dráma született,⁶⁶ s a *Leveleskönyv* megtermékenyítette a sci-fi és az ún. fikcióesszé műfaját.⁶⁷ Mindezek a művek szinte teljesen feldolgozatlanok, ami kellőképpen indokolja az újabb elemzést és kritikai értékelést. A jelentősebb költők és írók – így például Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty, Ady, Kosztolányi, Tamási, Márai, Sütő – Mikes-recepcióját, a *Leveleskönyv* stílustörténeti hatását érdemes lenne külön megvizsgálni.⁶⁸

Ezt a munkát is jelentősen megkönnyítheti egy korszerű, az irodalmi művek kritikai fogadtatását is dokumentáló Mikes-bibliográfia. A kritikai kiadás előmunkálatai keretében Hopp Lajos készített ugyan egy kb. 600 tételes Mikes-bibliográfiát, melynek anyaga részben beépült a kötetek jegyzetanyagába, maga a bibliográfia azonban nem jelent meg.⁶⁹ A most tervbe vett új bibliográfia koncepciója szerint az anyaggyűjtés az irodalomtörténeti és szépirodalmi hagyomány számbavétele mellett kiterjed a képzőművészeti és a zenei recepció, valamint a kultusz adataira is.

Kitekintés

A fontosabb problémáknak ez a vázlatos áttekintése jelzi a kutatás nagymértékű specializálódását. A kérdések egy része hosszú múltra tekint vissza, gyakran szorosan összefügg egymással, s megoldásuk is csak együtt, jelentős munkabefektetéssel és anyagi ráfordítással lehetséges. Kitekintésül az újabb kutatások néhány olyan eredményét említem meg, melyek új forrásokat

⁶² VERESS Dániel, *Mikes. Négy tél. Történeti dráma két részben, utójátékkal*, Bukarest, Irodalmi Kiadó, 1969.

⁶³ Uő, *Mikes a szépirodalomban és a képzőművészetben*, in Uő, *Mikes és a szülőföld...*, i. m., 117–141.

⁶⁴ Uo., 127–128.

⁶⁵ Hopp Lajos hagyatéka, MTA ITI IGYA.

⁶⁶ Így pl. IGNÁCZ Rózsa, *Hazájából kirekesztve*, Bp. – Pozsony, Móra – Madách, 1980; MOLDOVA György, *Ha jönne az angyal... Regény*, Bp., Kertek 2000, 1998; GYÁRFÁS Endre, *Édes Öcsém! Mikes néjének levelei. Levélregény*, Bp., K. u. K. Kiadó, 2002; TAMÁS Menyhért, *Mikes*, Hítel 2003, 7. sz., 6–19.

⁶⁷ KEMÉNY Dezső, *A CXCVI. Levél*, Galaktika, 1994, 1. sz., 18–21; KAMOCSEY Ildikó, *A magyar realizmus bölcsőbelye: Rodostó. Fikcióesszé*, Élet és Irodalom, 1987. márc. 20., 14. Vö. továbbá SZABÓ Gyula, *Ostorod volt-e Rodostó? Történelmi külön tudósítások*, Bukarest, Kriterion, 1991, 191–351; BITSKEY István, *Ostorod volt-e Rodostó? Szabó Gyula hármaskönyvéről*, Alföld, 1992, 6. sz., 82–84; BEDER Tibor, *A bujdosók nyomában [Pomogáts Béla Mikes Kelemen nyomában c. előszavával]*, Csíkszereda, Pro-Print Rt. Kiadó, 2005.

⁶⁸ Vö. SZILÁGYI Ferenc, *Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége*, in *Irodalom, történelem, folklór...*, i. m., 99–104.

⁶⁹ *Mikes Kelemen-bibliográfia*. 141 lapos gépirat Hopp Lajos hagyatékában. MTA ITI IGYA.

tárnak fel, új módszereket alkalmaznak, vagy új szempontokat érvényesítenek, s több területen is ösztönözhetik a továbblépést.

A kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenése óta eltelt mintegy húsz éves időszak fontos eredménye volt az 1990-es budapesti jubileumi Mikes-konferencia, melyen együtt adtak elő a Rákóczi- és a Mikes-kutatók, s kialakult a történészek, irodalom-, művészet- és színháztörténészek, nyelvészek és folkloristák termékeny eszmecsereje.⁷⁰ A tanácskozás bizonyította, hogy csak a tudományos együttműködés és új források feltárása vihetik előbbre a kérdések megoldását. Az ezt követő időszak egyik sajátos jelensége az esszé és a filológia eszköztárának együttes alkalmazása a Mikes-szakirodalomban, melynek során gyakran új feltevések és kérdések fogalmazódnak meg.⁷¹ Az ezekre adott válaszok többnyire csupán kísérleti jellegűek, azonban így is fontos ösztönzéseket közvetíthetnek a tisztán filológiai jellegű vizsgálatoknak.

Az 1990-es konferencián nagy figyelmet keltett R. Várkonyi Ágnes hipotézise, mely szerint Mikes közönségnek, a rodostói kolónia tagjainak írta, és valószínűleg fel is olvasta leveleit.⁷² Emellett szól szerinte a hírek hangsúlyos jelenléte, a csaknem mindvégig megnyilvánuló humor, a komikus motívumok és a vigasztaló szándék. Elképzelését időközben több tanulmányban kifejtette és további érvekkel igyekezett igazolni.⁷³ A koncepció lényegében Kosztolányi 1935-ben megfogalmazott, a hírek és a humor szerepét kiemelő gondolatait fejleszti tovább,⁷⁴ s ebből következtet a levelek valóságos korabeli közönségére. A Mikes-kutatás érdemben sokáig nem reagált a fölvetésre. Ennek egyik oka lehet az olyan levelek nagy száma, melyek az aktuális tartalom vagy a sajátos hangvétel miatt aligha hangozhattak el a rodostói nyilvánosság előtt. Legutóbb Bene Sándor reflektált a fölvetésre, aki miután – alább részletesen idézendő – tanulmányának főszövegében kifejezte egyetértését a hipotézissel, a kapcsolódó jegyzetben óvatosan úgy foglalt állást, hogy a levelek „kommunikációs státusa, elsődleges befogadói kontextusa talán már sosem tisztázható, de mai értelmezésük során párhuzamosan több eshetőséggel is tanácsos számolni”⁷⁵

Növeli a kérdés súlyát, hogy a levélgűjtemény kijelentései egyrészt elhelyezendők az adott társadalmi, kulturális kontextusban, másrészt forrásul szolgálnak a kontextus rekonstrukciójához. Az elsődleges kontextus tisztázásához elengedhetetlen lesz a gűjtemény elhallgatásainak (ún. „zones de silence”), a virtuális bensőségeséget, a valóság illúzióját megteremtő eszközöknek és az elhithető formuláknak a módszeres vizsgálata. Ma még nem látjuk világosan, hogyan alakul a *Leveleskönyv*ben a kitalált valóság és a hitelesség-problematika kapcsolatrendszere, az írásbeliség és a szóbeliség viszonya. A gűjtemény egyszerre kifejezője egy valóságos és egy fiktív

⁷⁰ *Irodalom, történelem, folklór... , i. m.*

⁷¹ Így pl. LÁNG Gusztáv, *Az „enigmatikus” Mikes Kelemen*, Vasi Szemle, 1995, 415–419; BENE, *Eljutni... , i. m.* Korábbi példa: CS. SZABÓ László, *A félhold jegyében. Zrínyi Miklós, a költő és Mikes Kelemen* (1966), in *Uő, Alkalmom. Esszék irodalomról, művészetéről*, Bp., Gondolat, 1982, 242–280 (itt: 266–280).

⁷² R. VÁRKONYI Ágnes, *Mikes – Rodostó*, in *Irodalom, történelem, folklór... , i. m.*, 53–58.

⁷³ Így pl. R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ismeretlen Mikes*, Liget, 1991, 1. sz., 57–70 (ua.: *Uő, Pelikán a sjaival*, Bp., Liget Műhely Alapítvány, [1992], 208–234); *Uő, Rodostó magyar társadalma és a Törökországi levelek*, in *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II, szerk. BÉKÉSI Imre, JÁNKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp. – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1993, 954–963.

⁷⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mikes Kelemen* (1935), in *Uő, Lenni, vagy nem lenni*, s. a. r., előszó ILLYÉS Gyula, Bp., 1961, 83–90.

⁷⁵ BENE, *Eljutni... , i. m.*, 565, 570, 80. jegyzet.

kommunikációs térnek; a levélbeli fiktív párbeszéd mindig többértelmű és lezáratlan. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a gyűjtemény fontos szerepet játszott a levélíró azonosságának létrehozásában, s ezáltal bepillantást enged gondolkodásának folyamatszerűségébe.

Az új forrásanyag, azon belül az európai diplomáciai források feltárásának eredményességét jelzik Tóth Ferenc kutatásai.⁷⁶ A nantes-i diplomáciai levéltárban Tóth megtalálta a d'Andrezel vicomte hagyatékával kapcsolatos iratanyagot, benne a konstantinápolyi nagykövet könyveinek 93 tételes jegyzékével. A jegyzéken két olyan munka is található, melyeket Mikes lefordított, és további mintegy tíz olyan mű, melyekből merített a *Leveleskönyv*ben. A forrásközlés nagy jelentőségű, különösen, ha figyelembe vesszük d'Andrezel Rákóczihoz intézett, korábban publikált levelét, melyben a nagykövet érdeklődik egy, a fejedelemnek korábban elküldött könyv kézhezvételéről.⁷⁷ Tóth Ferenc feltételezése, mely szerint a könyvek az azokat megvásárló galatai franciá jézsuiták vagy más rendbeli honfitársaik közvetítésével juthattak el Mikeshez, még bizonyításra szorul, s elvágandó a d'Andrezel-féle lista összevetése a rodostói könyvtár jegyzékével.

A további kutatás feladata lesz Rákóczi és Mikes írói munkásságának módszeres összevetése. A hagyatékában fennmaradt, 1987-re datált tartalomjegyzék szerint Hopp Lajos tervezett egy, *A Rákóczi-szabadságharc és emigráció kulturális-irodalmi törekvései: Rákóczi és Mikes* című, 40 íves kötetet.⁷⁸ Ennek Rákócziról szóló első részét el is készítette, ez azonban kéziratban maradt, s a második rész, tudomásom szerint, nem készült el. A tartalomjegyzék és a kézirat-töredék tanúsága szerint Hopp Lajos külön-külön, más-más szempontok szerint képzelte el a két életmű bemutatását, s ezen belül csupán alkalmasszerűen utalt a párhuzamokra és a különbségekre. Köpeczi Béla *A bujdosó Rákóczi* című monográfiájában több mint száz oldal terjedelemben elemzi a fejedelem írói hagyatékát, a mikesi életművet azonban nem vonja be a vizsgálatba.⁷⁹ A kötetről írt recenziójában Hopp utalt ugyan a Rákóczi- és Mikes-kutatások néhány kapcsolódási lehetőségére, a módszeres összevetés szempontjai azonban kidolgozatlanok.⁸⁰ Az ilyen irányú kutatásokat bizonyosan fellendíti majd a *Vallomások* kritikai kiadásának megjelenése.

Bene Sándor említett tanulmányában joggal sürgeti a „vallásos” és a „politikus” Mikes alakjának összekapcsolását, s fontos megjegyzéseket tesz Rákóczi és Mikes gondolatvilágának eltéréseiről.⁸¹ A *Leveleskönyv* rejtett, a mozaikszerű elbeszéléseket összefogó „cselekménye” szerinte a várakozás; Rákóczival ellentétben Mikes nem törekszik az egyesülésre Istennel, hanem várja, hogy Isten megszólítsa. Mikes nem Rákóczi „voluntarista miszticizmusa” felé tájékozódik, hanem hagyja beteljesedni magán a sors ismeretlen törvényét. Másfelől Rákóczi *Értekezés a hatalomról* című művét Bene Sándor a *Leveleskönyv* megkerülhetetlen szubtextusaként értelmezi, s feltételezése szerint Mikesnek ismernie kellett a fejedelemnek ezt az egyszere archaikus és

⁷⁶ TÓTH Ferenc, „Habent sua fata libelli”. *D'Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen*, Vasi Szemle, 2008, 760–773.

⁷⁷ *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*, s. a. r., bev., jegyz. KÖPECZI Béla, ford. NÉMETH Miklós, Vaja – Nyíregyháza, Vay Ádám Múzeumi Baráti Kör – Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága, 1984, 175. Az 1727. jan. 7-i keltezésű, 89. sz. levelet idézi HOPP, *Mikes-fordítások...*, i. m., 292.

⁷⁸ A két gépelt oldalnyi tartalomjegyzék kézzel írt keltezése az első oldal tetején jobbra: „87. V. 6.” Hopp Lajos hagyatéka. MTA ITI IGyA.

⁷⁹ KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi*, i. m.

⁸⁰ Ld. a 41. jegyzetet!

⁸¹ BENE, *Eljutni...*, i. m.

modern politikai teológiát közvetítő művét. Ennek fényében végleg el kell vetnünk Mikes apolitikusságának téveszméjét, aki – Rákóczihoz hasonlóan – teológiailag meghatározott szabadság-fogalommal dolgozik. Ugyanakkor Mikes szembehelyezkedik Rákóczi tipologikus, figurista írásmagyarázó, meditációs módszerével, amikor például használaton kívül helyezi a zsidó–magyar sorspárhuzamot, s ezzel elutasítja a nemzeti mitológia egyik kedvelt elemét. A gondolatmenet végkövetkeztetése szerint Mikesnél – Rákóczitól eltérően – nem olvad egybe a politikum és a teologikum, hanem egymás mellé kerülnek, s az irónia alakzata tartja össze őket.

A tanulmány egyben jelzi a narratológiai megközelítés fontosságát, ami eddig jórészt hiányzott a *Leveleskönyv* értelmezőinek eszköztárából. Bene Sándor Ady és Márai Mikes-képét, emigrációs helyzetértékelését szembeesíti a hagyományos Mikes-értelmezés kliséivel. Miközben választ keres a „Haza akart-e menni Mikes Rodostóból? És ha igen, miért nem?” lényegében máig megválaszolatlan kérdésre, a válaszkeresést összekapcsolja a „menni vagy maradni” ma sokak számára ismét időszerű problémájával. A válasz, mely szerint Mikes azért nem jött haza, mert bizonyosságot akart tenni arról, hogy otthon nincs szabadság, megítélésem szerint némileg leegyszerűsítő, s döntése – ha volt ilyen egyáltalán – minden valószínűség szerint több tényezővel együttesen magyarázható. Ennél termékenyebbnek látszik a hipotézis, mely szerint a várakozás mellett a mindent relációba állítás, a folytonos viszonyulás és viszonyítás a *Leveleskönyv* másik fő szervező elve. A narratológiai és recepcióelméleti megközelítés lehetőséget ad a megfigyelésre, mely szerint a levelek fontos sajátossága a szövegszervezés eleve dialogikus módja: az olvasói pozíció bevonása az írás játékába és a szerepcserre lehetőségének ismételt hangsúlyozása. Mindez jelzi, a *Leveleskönyv* esetében elvégzendő a retorikai sajátosságok, a levéltípusok és levélfunkciók összehasonlító elemzése, nélkülözhetetlen a szövegszintek, a prototextus, a peritextus és a paratextus figyelembevétel, s eredményes lehet az elsődleges és a másodlagos címzettek szerepeinek vizsgálata, az illúziókeltés eszközeinek módszeres feltárása.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a mikesi életmű újabban ösztönző szerepet kapott a társadalomtudományokban, s ezek a következtetések tanulsággal szolgálhatnak az irodalomtudománynak is. Így például az életmód- és életminőség-vizsgálatok a szociálpszichológiával együtt az életmód új kihívásaival szembeesítik a *Leveleskönyvet*, s a társadalmi kényszer elfogadhatóvá és hasznosíthatóvá tételének, az egészség megtartásának példajaként, életmentő szerepjáteként értelmezik Mikes levélírói tevékenységét. Mint Bodnár Ilona kiemeli, Mikes a levelekkel megteremtí a szellemi tevékenység személyes formáját, s ezzel lényegében szabadságot hoz létre.⁸²

Az áttekintést azzal szeretném befejezni, hogy a 2011-es Mikes-évfordulóra készülve a kitűzött kutatási feladatok teljesítése mellett szükségesnek tartom a köztudatban élő, egyoldalú és hamis Mikes-kép korrekcióját. Ennek érdekében az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztályán programot készítettünk a kor kutatóinak és a társadalom szélesebb rétegeinek megszólítása érdekében. A már említett tervek mellett megjelent a *Leveleskönyv* 1794-es kiadása egy különleges példányának hasonmása,⁸³ szövegválogatást állítottam össze a teljes életműből. A levélíró és a fordító alakját egyaránt bemutató, kettős kiállítást készítettünk elő a budapesti Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár anyagából, Mikes-

⁸² BODNÁR Ilona, *A szeretet egészsége – az egészség szeretete. Az idő jól eltöltésének módja Mikes Kelemen szerint*, Mentálhigiéné és Pszichoszomatika, 2008, 349–365.

⁸³ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek, Szombathegy, 1794* (reprint), Eger, Linceum, 2009 (Hopp Lajos, Kuntár Lajos és Czeglédi László tanulmányával).

honlapot hozunk létre és nemzetközi tanácskozást rendezünk, a nagyközönségnek is nyitott keretprogramokkal. Tekintettel arra, hogy Mikes a nyugatnak és keletnek egyaránt átadható kevés régi klasszikusunk egyike,⁸⁴ s a fölvetett kérdések egy részének megoldása csupán a francia kutatás segítségével remélhető, tervbe vettük a *Leveleskönyv* mindaddig hiányzó francia fordításának elkészítését.

⁸⁴ Vö. pl. *Anthologie de la prose hongroise*, éd. par Jean HANKISS et Léopold MOLNOS, Paris, Sagittaire, [1938], 19–22: Clément Mikes; David Mervyn JONES, *Five Hungarian Writers*, Oxford, Clarendon, 1966, 62–102: „II Mikes (1690–1761) *Letters from Turkey*”; Kelemen MIKES, *Briefe aus der Türkei*, Aus dem Ungarischen und mit einem Anhang versehen von Paul KÁRPÁTI, Frankfurt am Main–Leipzig, Insel, 1999; Uő, *Letters from Turkey*, Transl. from the Hungarian and ed. by Bernard ADAMS, London–New York, Kegan Paul, 2000; Uő, *Lettere dalla Turchia*, a cura di Cinzia FRANCHI, Roma, Lithos, 2006; Uő, *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prenses Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları*, çeviri Edit TASNÁDI, türkçeye uyarlayan Figen TURNA, İstanbul, Aksoy, 1999; Gianpiero CAVAGLIÀ, *In esilio dall'Occidente. Le Lettere dalla Turchia di Kelemen Mikes*, in *Storia della letteratura ungherese*, I, a cura di Bruno VENTAVOLI, Torino, Lindau, 2004, 183–198; *Pages choisies de la littérature hongroise des origines au milieu du XVIIIe siècle*, préface et choix des textes par Tibor KLANICZAY, Bp., Corvina, 1981, 235–246: Kelemen Mikes; *Patrimoine littéraire européen*, 9, *Les Lumières de l'Occident à l'Orient 1720–1778*, *Anthologie en langue française*, sous la dir. de Jean-Claude POLET, Paris–Bruxelles, De Boeck Université, 1997 (Mikes: 316–323). Mikes nyelvének latinizmusai, archaizmusai, provinciális és dialektális elemei szinte mondatonként nagyon nehéz dilemmák elé állítják a filológiai hűségre törekvő, ám a mai olvasó igényeit is szem előtt tartó fordítások készítőit.